

РЕАЛІЗАЦІЯ «ВЕЛИКОГО ПЛАНУ ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ» (1948–1953 рр.) НА ТЕРЕНАХ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ: ЗАДУМИ, ПРАКТИКИ, ЗДОБУТКИ ТА НЕВДАЧІ

О. В. Кононенко

Запорізький національний університет

Kononenko7528@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8410-3987>

В. І. Мільчев

Запорізький національний університет

vladmilchev@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4432-3322>

Ключові слова: агролісорозплідник, бавовна, лісове господарство, лісосмуга, перетворення природи, цитрусові культури.

Дана стаття, на основі актуалізації та аналізу інформації документальних джерел середини ХХ ст., розкриває процеси, що відбувалися на теренах Запорізької області в часи розгортання робіт «Великого плану перетворення природи» (1948–1953 рр.). Всебічне висвітлення наукової теми дозволило осмислити проблемні питання, які не дали змоги виконати плани радянського уряду із кардинальної зміни ландшафтного середовища, клімату та всіх боків життя населення Півдня України. Було продемонстровано, як відірваність партійної верхівки від реального життя простих робітників лісових господарств, колгоспів, та радгоспів регіону, не врахування сучасних їм наукових розробок по степовому лісорозведенню, не дозволили місцевим радянським функціонерам реалізувати за короткий термін часу амбітні завдання із корекції клімату та складу технічних і сільськогосподарських рослин у степовій зоні.

IMPLEMENTATION OF THE «GREAT PLAN FOR THE TRANSFORMATION OF NATURE» (1948–1953) IN THE ZAPORIZHZHIA REGION: IDEAS, PRACTICES, ACHIEVEMENTS AND FAILURES

O. V. Kononenko

Zaporizhzhia National University

V. I. Milchev

Zaporizhzhia National University

Keywords: agroforestry nursery, forestry, cotton, citrus fruits, transformation of nature, forest belt.

This article, based on the updating and analysis of information from documentary sources of the mid-20th century, reveals the processes that took place in the Zaporizhzhia region during the implementation of the «Great Plan for the Transformation of Nature» (1948–1953). Comprehensive coverage of the scientific topic made it possible to comprehend the problematic issues that did not allow the Soviet government to implement its plans for a radical change in the landscape environment, climate, and all aspects of life of the population of Southern Ukraine. It was demonstrated how the detachment of the party leadership from the real life of ordinary workers of forestry, collective farms, and state farms of the region, their failure to take into account modern scientific developments in steppe afforestation, did not allow local Soviet functionaries to implement ambitious tasks in a short period of time to correct the climate and the composition of technical and agricultural plants in the steppe zone.

Чергові кліматичні не гаразди 1946–1947 рр. призвели до неврожаїв, та, в комплексі з повоєнною розрухою та волюнтаристськими методами управління сільським господарством – до чергового великого голоду в Україні. Ця ситуація змусила керівництво СРСР, знову звернути увагу на пропозиції науковців, по кардинальному впливу на кліматичне та ландшафтне середовище у всіх Південних регіонах країни. В жовтні 1948 р. вийшла постанова уряду СРСР, по впровадженню «Великого (сталінського) плану перетворення природи». Зміни в степовій зоні України мали включати декілька важливих компонентів. Так, для захисту від літніх суховіїв передбачалась розбудова іригаційної сітки, а для захисту ґрунтів від руйнівного впливу «чорних бурь» – впровадження травопілля на сільськогосподарських землях. Та найважливішим було заліснення земель колгоспів та радгоспів, шляхом висадки мільйонів дерев в захисних лісосмугах. Однак у кінцевому результаті, в 1953 р. всі роботи були виконані ледь на 50 %, що стало головною причиною згорання комплексного підходу із впливу на навколишнє середовище. Відтак, метою статті являється висвітлити проблемні питання реалізації того плану на теренах степових регіонів південної частини України, а саме – на прикладі Запорізької області, та розкрити окремі аспекти взаємодії між різними виробничими ланками, котрі не дозволили виконати поставлені урядом плани.

На сьогодні практично відсутні історичні дослідження по даній темі. У «радянський» історіографічний період осягнення проблеми, такі науковці, як В. Ковда¹, В. Колданов², розглядали перебіг подій «сталінського плану», але їхні роботи були досить загальні, а акценти зроблені виключно на успішні приклади по зміні клімату. За часів не залежності, такі вчені, як Н. Горло³, Г. Чепурда⁴, також вивчали проблеми пов'язані з цими подіями. Зокрема, Н. Горло у своїй дисертаційній роботі «Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті роки ХХ ст.)», також узагальнено описала проблеми степового лісо захисту. Її колега Г. Чепурда в праці «Великий план перетворення природи (1948–1965): український вимір», наводить доволі дискусійні дані, по кінцевому результаті цих робіт. Архівні джерела дозволили нам більш глибоко розглянути, та висвіт-

лити всі проблеми степового лісорозведення за час 1948–1953 р.

Отже, на початку втілення, для виконання запланованих робіт, держава виділила колосальні матеріальні, та фінансові ресурси, в роботах планувалося залучити велику кількість людей. В Запорізькому регіоні, де були відновлені старі, та створені нові агролісорозплідники⁵, паралельно почалися широкі меліоративні роботи. Центральне місце, в плані перетворення природи в південних регіонах країни, займали роботи по висадці захисних лісосмуг на полях колгоспів та радгоспів, та заліснення незайнятих в сільському господарстві земель (схили ярів, степових балок, солончаків, укріплення деревами берегів річок). Великі державні, а також місцеві агролісорозплідники, виростили мільйони саджанців дерев, колгоспи, радгоспи, та інші підприємства викупили цей посадковий матеріал, та розпочали лісові будівельні роботи. З часом все ясніше викреслювалися виробничі та соціальні процеси, які ставали на заваді швидкого розповсюдження степових лісонасаджень.

Для того щоб висадити мільйони дерев за доволі короткий термін (4–5 років), треба було спеціально обробити велику кількість землі. За кінцевими розрахунками під потреби лісного захисту відводилося 5 % від всіх сільськогосподарських земель, лісосмуги повинні були становити собою прямокутники, залежно від місцевих умов розмірами 2000 м. – 500 м. Заорати, поборонувати, викопати ямки. висадити саджанці, кожен рік прополювати утворені лісові смуги, обробляти хімікатами від природних шкідників, полив влітку, захищати посадки від пожеж – це далеко не повний перелік тих робіт, що брали додатково до своїх обов'язків господарства півдня.

Окремо треба згадати про «людський фактор» досліджуваних нами подій. Рядові робітники колгоспів та радгоспів, були людьми, котрі жили в постійному очікуванні нової світової війни. Країна готувалася до збройної сутички нового типу – ядерної, про жакливі наслідки якої писалося, говорилося та нагадувалося постійно. Фактично натуральне господарство селян, які не отримання грошової винагороди за свою працю, змушувало зосереджувати свою увагу, саме на розвитку традиційних сільськогосподарських видів, та культур. Максимальна віддача всіх наявних ресурсів для виконання річного плану, та отримання доброго врожаю збіжжя, це було головним завданням робітників колгоспів, та радгоспів. Витрата потенціалу, та запасів на нові справи, наявний результат від яких,

¹ Ковда В. Великий план преобразования природы. М., 1952.

² Колданов В. Очерки истории Советского лесного хозяйства. М., 1954.

³ Горло Н. Спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду: соціальний та економічний аспекти (50–70-ті рр., ХХ ст.). Запоріжжя. 2007.

⁴ Чепурда Г. «Великий план перетворення природи» (1948–1965 рр.): Український вимір. Черкаси. 2017.

⁵ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). Ф. 2175. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 80.

можна буде отримати лише через 15–20 років, зовсім не відповідали інтересам простого селянина. Розвиток меліорації та будівництво каналів, також була довгою в часі справою, яка не принесла дивідендів в найближчі роки, тому всі ці роботи стояли не на першому місці в житті сільських господарств. У лісових господарствах, через не розвиненість степових лісонасаджень, виробниче життя було зосереджене на побічних користуваннях, та вирощенню звичайних сільськогосподарських культур на землях лісництва. Приховане небажання робітників займатися справами з лісорозведення та лісо розповсюдженню, тісно перепліталось з не компетентністю лісових спеціалістів.

Саме ці фактори стали причиною того, що перші роки розвитку планів перебудови степового ландшафту, можна схарактеризувати, як час суцільних невдач. Вся вертикаль господарств, починаючи від агролісорозплідників, та закінчуючи різними профільними установами та підприємствами, були не готові до швидких ландшафтних змін. Нестача людських ресурсів та техніки, слабка матеріальна база господарств сильно гальмували всі роботи. Не стабільні природні умови, часто не давали розвитку лісонасаджень, а практики, що були напрацьовані в інших регіонах країни, не приносили позитивного результату в степу.

Некомпетентність працівників, та не виконання поставлених перед господарствами планів, була відмічена в усіх південних районах СРСР: порушення агротехнічних умов, при висадці дерев що, фактично, призвело до зриву весняної посівної кампанії. Такі проблеми були зафіксовані й в господарствах Запорізької обл.⁶

При тому, що дереворозплідники краю виростили десятки мільйонів саджанців, це не гарантувало, що в степу буде рости така сама кількість дерев. Порушення при транспортуванні, не вчасна висадка, не дотримання агрономічних правил при висадці, та недолугий догляд в перші роки приводив до масової загибелі дерев в майбутніх лісосмугах. «Мертві посадки» – методика коли висаджувалися саджанці в не підготовлену землю без подальшого піклування за ними, повсюдно практикувалися в лісових господарствах, колгоспах та радгоспах області. В 1949 р. на землях лісорозсадників прижилося лише 39.7 % саджанців, в 1951 р. виростили вже 94 % рослин⁷. Такий приріст якості роботи пояснювався в першу чергу грошовими преміями за успішно доглянуті, та фактично реалізовані колгоспам та радгоспам дерева. Матеріальна зацікавленість підштовхнула робітників самостійно вивчити агротехнічні способи, та знаходити найбільш вдалі приклади по степовому лісорозведенню. В лісо-

вих господарствах Запорізької обл., існували схожі проблеми з приживання рослин.

В листопаді 1953 р. Виконком Запорізької ради народних депутатів провів інвентаризацію результатів всіх робіт по висадці лісних захисних смуг, за весь період існування Сталінського плану перетворення природи (1949–1953 р.). Озвучені цифри по фактичному стану захисних лісосмуг, стали не приємним відкриттям для керівництва області, та країни⁸. Заслухавши доповідь інвентаризаційної комісії, виконком відмічає «дуже не задовільний» стан лісових смуг в більшості колгоспів та радгоспів, та на землях лісових господарств області. Відзначається, що в сільських господарствах Запорізької області за 4 роки, було закладено способом рядової посадки, та гніздовим методом Т. Лисенко – 18 940 га лісосмуг. Збереглися 10 360 га «середньо зважений відсоток приживлюваності лісосмуг дорівнює 35 % , а відсоток приживлення вцілілих лісосмуг дорівнює 61 %»⁹. Лісгоспи області висадили за цей час 6 470 га лісу, з цієї кількості загинуло 3 040 га тобто збереглися 62 % дерев у лісосмугах. З 680 га лісосмуг, закладених лісгоспами на пісочних землях колгоспів, збереглися 379 га втрачено досягли 43 %. Таким чином зі створених за час четвертої п'ятирічки 26 090 га лісонасаджень, зберіглося 14 130 га дерев, або 54 % від всіх лісосмуг¹⁰.

Найбільш незадовільний стан демонстрували посадки дерев гніздовим методом Т. Лисенко, котрий був розроблений, та примусово нав'язаний всім господарствам. 9 680 га лісосмуг були висаджені саме таким способом, загибель фіксувалася на площі 6 600 га тобто загинуло 69 % від всього посаженого матеріалу¹¹. Такі втрати не можливо було списати лише на негативні кліматичні фактори (відсутністю опадів, високими літніми температурами, перевага протягом року південно – східних суховіїв, саме цим керівництвом господарств пояснювало таку невдачу), тому було вказано, що причини фактичного провалу, державного плану перетворення природного середовища в степовій зоні України, повністю залежать від «самих виробників», тобто рядових службовців і селян. Серед таких причин основні були такими.

Справжнім гальмом в робіт була суцільна не освіченість не тільки рядових робітників. Майже все керівництво лісових господарств регіону не мало не

⁶ ДАЗО. Ф. 2175. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 331.

⁷ ДАЗО. Ф. 2175. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 46.

⁸ На основі таких інвентаризаційних доповідей, котрі були проведени в усіх областях країни, де відбувалися роботи по впливу на клімат, керівництво СРСР прийняло рішення про фактичне припинення таких робіт, та пере направлення всіх наявних ресурсів на освоєння цілих земель Казахстану, та переорієнтація зусиль на озеленення великих промислових міст.

⁹ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 2.

¹⁰ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 2.

¹¹ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 20.

тільки вищої спеціальної освіти, та навіть середню школу закінчили далеко не всі. В 1952 р. в структурі Запорізького агролісозорозплідника з 12 директорів «...лише 1 мав вищу освіту по виноградарству, 1 середню освіту по агролісозорозплідництву, 1 середню освіту – агроном¹²». В 9 керівників були повністю відсутні спеціальні навички з лісозорозведення в цілому, не кажучи про спеціальні практики по висадці та догляду дерев в степу. В більшості районних сільськогосподарських управлінь та МТС, призначені агролісозорозплідники виконували роботи не пов'язані з захисним лісозорозведенням, залишивши напризволяще свої основні обов'язки.

Відсутність вчасно забезпеченої охорони приводив до масової потрави лісних насаджень худобою. Найбільш вражені площі знаходилися в Комишуваському, Великобілозерському, Василівському, Верхньо-Хортицькому, та Вільнянському районах¹³.

Перед початком робіт, господарства повинні були створити окремі поле захисні ланки, робітники котрих займалися протягом року виключно питаннями по догляду за лісо смугами. Знеособлені ділянки, на яких не можливо встановити відповідальних за якість вирощеного лісу, нівелювали всі спроби виростити ліс¹⁴.

Органи прокуратури розпочали кримінальну справу за фактом укриття керівництвом господарств, випадків масової загибелі лісних смуг, та фактичними «приписками» у державних звітах площі не наявних дерев. Наприклад в колгоспі ім. Маленкова Веселівського р-ну, за 5 років було створено 39.1 га захисних смуг. На 1953 р. збереглися лише 9 га а 30 га лісу загинули й були фактично «дописані» у звітах¹⁵. Майже в кожному районі Запорізької обл., були встановлені такі факти, що значно затрудняло провести реальний аудит висаджених лісних смуг.

Для повного розуміння проблем, котрі не дозволили за час четвертої п'ятирічки, виконати сталінський план з перетворення природи в степових районах України, потрібно висвітити ті питання, котрі хвилювали найнижчу ланку в цих роботах – а саме, життя та працю простих робітників в лісгоспах, та державних дерево розплідниках.

Однією з форм тогочасних комунікацій поміж робітниками та керівництвами різних господарств, були загальні збори колективу, та направлення до адміністрації установ листів зі скаргами, в котрих працівники, не дивлячись на «високе начальство», могло виступати з критикою всіляких аспектів робітничого життя. Обов'язковою умовою таких зборів, та

листування, це не порушення питань пов'язаних з зовнішньою та внутрішньою політикою держави. Основне завдання такого спілкування, створити ілюзію народної демократії, дозволивши вдосталь покритикувати керівництво. Певна користь від зборів була втому, що на низовому рівні самі робітники відбраковували людей, котрі на їхню думку не справилися з покладеними на них завданнями. В кінці 1952 р. на початку 1953 р. в лісових господарствах Запорізької обл., пройшли такі збори, на яких були висвітлені виробничі, та часто побутові питання, які мали вирішальний вплив на частковий успіх Великого плану перетворення природи, за час четвертої п'ятирічки.

Наприклад: 3 лютого 1953 р. в Запорізькому лісовому розпліднику, відбулися загальні збори робітників підприємства, та представників обласного керівництва розплідників та лісових господарств. На передодні, в господарстві була проведена ревізія діяльності за 1953 р. котра зафіксувала такі недоліки: «1. Відсутність трудової дисципліни на держрозпліднику. 2. Не впорядкований сільськогосподарський інвентар. 3. Робочі працюють на плантаціях по 16 годин. 4. Використання трактора на інших роботах не пов'язаних з лісозорозведенням. 5. Не відповідність таблиця обліку робіт з нарядами на оплату праці»¹⁶, та інше.

Призначення на керівні посади в лісових господарствах, часто відбувалося за принципом «кумівства», та «сімейності», тим самим не враховувалися професійна компетентність, та особисті якості претендента. Такий підхід до кадрових питань, відмічався майже у всіх господарствах регіону. Керівні посади, які мали свою специфіку в роботі займали люди, котрі не мали спеціальної освіти, недбало відносилися до своїх професійних обов'язків, мали проблеми з законом та алкоголем, не вміли спілкуватися з колективом.

Показником кадрових проблем являється велика плінність спеціалістів. Так, в Кушугумському лісовому господарстві за 1952 р. змінилося три головні лісника, як зазначається: «Всі вони Киричук, Білик та чинний товариш Гусениця, не відповідають призначенню»¹⁷. При керівництві Білика був низький рівень приживаності саджанців, що вказує на агротехнічні порушення. Керування Киричука закінчилося розтратою декількох тисяч карбованців, та кримінальною справою. Товариш Гусениця був назначений на керівну посаду, по «рекомендації міністерства, мав хороші характеристики, а працює дуже погано»¹⁸.

Директор Красноармійського розплідника Криницький характеризувався своїми підлеглими, як

¹² ДАЗО. Ф. 2175. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 79.

¹³ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 4.

¹⁴ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 21.

¹⁵ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 4.

¹⁶ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 1.

¹⁷ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 2.

¹⁸ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 2.

людина котру цікавлять лише «карти, пиятики, коні та брехня»¹⁹, питаннями по роботі розплідника він майже не займався.

Директора Пологівського лісного розплідника товариша Лобок, перевели з Харківської області де його, за розтрату державних коштів, розшукували органи правопорядку²⁰.

На цілий ряд порушень товариша Березовського, керівника Новомиколаївського господарства, вказує лист робітників цього господарства, направлений до Запорізького відділення агролісозорозплідника. Не допуск робітників до єдиної водойми, пере направлення робочої сили на інші роботи не пов'язані з головним видом діяльності розплідника, 10 часовий робочий день без доплати за «понад нормованість», не відпуск сільськогосподарської продукції робітникам розплідника (просо, буряк, капуста, черешня, мали не аби яку цінність в натуральному господарстві, як джерело отримання коштів, від реалізації), передача своїй жінці частини своїх керівних функцій, байдуже відношення до прохань, та пропозицій рядових робітників²¹.

Механізація робіт з лісорозведення знаходилася на низькому рівні. За результатами перевірки Малотокмачанської МТС Орхівського р-ну, було встановлено, що план з використання тракторів при підготовці ґрунту для висадки саджанців, за 1951 р. виконаний лише «на 4.2 % , а міжрядна обробка лісонасаджень тільки на 18 %²²». Цей приклад говорить про те, що всі основні роботи були виконані селянами кінями, та ручними знаряддями праці. Фактичну відсутність тракторів та автомашин, при великих обсягах польових робіт, керівництво господарств компенсувало збільшенням робочого дня до 10–16 годин на добу, без встановленої трудовим кодексом доплати.

Скарги робочих в партійні організації при лісгоспах, великого відгуку не мали. Парторги лісових господарств розуміли, що на першому плані стоїть завдання виконати сталінський план, та якщо законно реагувати на всі сигнали на порушення трудового законодавства, то всі роботи можуть зупинитися. Наприклад парторг Запорізького лісгоспу Фейтліхер, мало реагує на заяви трудящих, не проводить вчасно партійні збори, тому первинні партійні організації не виносять на публічне обговорення проблеми, які накопичилися в господарствах²³. Виконання річного плану з висадки дерев за 1952 р. лише на 37 % , робітники

господарства пов'язують саме з інертною позицією парторга лісгоспу.

Всі ці не гаразди в організації робіт прямо позначилися на бажанні простих людей, влаштуватися в господарства, що були пов'язані з лісорозведенням в степу. Всі без виключення лісгоспи, дерево розплідники, колгоспні та радгоспні лісові ланки, потерпали від хронічної не хватки робочої сили. В Янчекрацькому господарстві працюють 20 робітників, для виконання плану потрібно 100 людей, Запорізьке лісництво – 13 робітників, потреба 250, Кушугумське лісництво – 18 робочих, Дніпровське – 30, Запорізький дерево розплідник має постійних працівників 32 робітників, при потребі 250²⁴. Єдиний вихід з цієї скрутної ситуації був, в залучення до польових робіт робітників та службовців з інших сфер, широко застосовувалася праця школярів та студентів навчальних закладів області. Така практика залучення не компетентних працівників до виконання справ з лісорозведення, в першу чергу впливала на якість робіт, та була однією з причин фактичного не виконання всіх завдань Великого плану перетворення природи.

В деяких південних районах Запорізької обл., «виконуючи рішення партії та уряду», та не чекаючи позитивних змін в кліматичному середовищі, розпочалися форсовані роботи з вирощення бавовни, та цитрусових рослин.

Бавовна в той час був стратегічною сировиною. Тканина, тенти, робочий спеціальний одяг, різні лаки, та найважливіше це нітроцелюлоза, основа для виробництва пороху та вибухівки, саме для отримання таких видів продукції, було прийняте рішення розширити площі під посадку бавовнику. Не розвинені господарства Середньої Азії не могли задовольнити попит на цю продукцію, саме тому уряд знову звернув увагу на поля, що знаходилися в Південних областях України. Починаючи з 1933 р. на території Запорізької обл., вже були спроби вирощувати бавовну. В 1940–1941 рр. в області було залучено під цю сільськогосподарську культуру 50 700 га землі²⁵. Найбільший врожай був зібраний в 1938 р. він дорівнював 5.3 центнера з 1 гектара²⁶. Воєнний час не дозволили повністю дослідити весь цикл про зростання бавовни, та дати чітку відповідь на запитання, чи можливе успішне вирощування конкуренто здатної бавовни в степах України. Починаючи з 1946 р. на землях Запорізької області знову розпочалися масові роботи з розведення цієї рослини. В 1952 р. на піку цієї діяльності, бавов-

¹⁹ ДАЗО. Ф. 2175. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 17.

²⁰ ДАЗО. Ф. 2175. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 12.

²¹ ДАЗО. Ф. 2175. Оп. 3. Спр. 15. Арк. 10.

²² ДАЗО. Ф. 2742. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 9.

²³ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 12.

²⁴ ДАЗО. Ф. 5223. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 9–11.

²⁵ ДАЗО. Ф. 3233. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 379.

²⁶ Це нижче середньої врожайності по країні, та логістичні витрати на бавовну з середньоазійських республік, змушували вирощувати бавовну в промислово розвинених регіонах.

ництвом займалися 310 колгоспі, та 41 МТС, залучена площа складала 90 000 га, в 1951 р. був зібраний найвищий врожай бавовни – в середньому 5.1 центнера з 1 га. В сусідній Херсонській обл., для порівняння, в 1951 р. було засіяно під бавовною 178 100 га.²⁷ Під майбутні врожаї розпочинається будівництво «Херсонського бавовняного комбінату»²⁸, котрий через відсутність місцевої сировини, почав працювати на повну потужність, лише в 1962 р.

Сама ідея з вирощування технічної культури на високопродуктивних Українських чорноземах, в країні, що потерпає від регулярних голодних років, несла в собі деструктивний зміст. Промисловість вимагала сировини для пороху, тому не дивлячись на чисельні труднощі, збільшуючи кожен рік площі під бавовну, уряд СРСР намагався компенсувати не великі врожаї. На заваді такої згубної практики став клімат Південної України, який не зовсім відповідав температурним вимогам, для вирощування бавовни. Починаючи з 1953 р. цей фактор, а також велика собівартість, стали основною причиною з виведення бавовни з сівозмін господарств Півдня. Проблеми, що виникли в процесі вирощування бавовни були характерні для всіх господарств Південної України.

На території Запорізької обл., існували господарства, що були передовими в бавовництві. Колгосп «ім. Леніна», Мелітопольського р-ну. – 9.24 ц з 1 г. колгосп «Дума Леніна» Приазовського р-ну, – 14.2 ц з 1 г. та декілька інших господарств²⁹. Такі приклади можна було віднести до 5–10 % колгоспів області. Інші хазяйства різними способами «саботували» розведен-

бавовни виконано в повному обсязі, але восени, коли настав час збирати, сушити, та здавати готову сировину, перед господарствами поставали «непереборні» труднощі, що заважали виконувати річний план. У звітах, довідках, поясненнях різних керівників того часу, описано багато випадків не виконання колгоспниками роботи з розведення бавовни. Наприклад. На не закриті вакансії фахівців – бавовноробів, в степових господарствах назначалися рядові агрономи, котрі зовсім не займалися справами з вирощення бавовни³⁰.

Через не достаток робітників, догляд за бавовною відбувався по залишковому принципу. В багатьох колгоспах, карбівка була повністю покладена на підлітків, це мало негативний вплив на якість робіт³¹.

Для заохочення колгоспників до збору врожаю бавовни, держава виділила на кожне господарство окремі грошові кошти (в цей час, за свою працю колгоспникам нараховувалися трудовні, що як правило носили натуральну форму), та керівництво колгоспів витратило ці гроші на власний розсуд. Закупалася худоба, автомашини, різний господарчий реманент. Голова колгоспу «Перемога», Приазовського р-н., ці кошти поклав до Ощадного банку, та нараховував собі заробітну плату³². Не вчасно оплачена праця приводила до ігнорування «незрозумілих» робіт колгоспниками.

Найважчим та найважливішим етапом по догляду за бавовною, являється вчасне (за доволі короткий термін проведене) прибирання бавовни. Не бажання колгоспників брати участь в цій справі. демонструють такі цифри підготовки господарств до збиральної кампанії 1951 р.

Таблиця № 1

Плани господарств, та фактична підготовка спеціально навчених кадрів, на прибиранні бавовни в Запорізькій обл., в 1951 р.

	План	Виконано
Агроном апробатор	58	59
Ланковий	3232	645
Збиральник	45 367	6 815
Приймальник сортувальник	1600	0
Сушильник	860	0
Механіків бавовно збирачів	287	271
Машиністи ворохоочисники	95	84

Джерело: ДАЗО. Ф. 3233. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 22.

ня бавовни. Весною керівництво колгоспів звітувало до районної влади, що роботи по висадці насіння

²⁷ Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф. 2797. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 55–57.

²⁸ ДАХО. Ф. 3512. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4–5.

²⁹ ДАЗО. Ф. 3233. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 39.

Масова нестача рядових збиральників та ланкових, пояснювався тим фактом, що всі роботи з вирощення, та збиранні бавовни збігалися з роботами по догляду

³⁰ ДАЗО. Ф. 3233. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 119–120.

³¹ ДАЗО. Ф. 3233. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 285.

³² ДАЗО. Ф. 3233. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 156,

за основними, традиційними сільськогосподарськими культурами (пшениця, кукурудза, соняшник). Якоюсь мірою, ця ситуація була віддзеркаленням справ 100 річної давнини, коли примусовими методами змушували селян висаджувати дерева в степу, Коли перед керівником колгоспу стояв вибір, куди під час жнив або посіву основних культур, направляти робочі ресурси, то вибір був не на користь по догляду за технічною культурою. Саме тому колгоспи Запорізької обл., з року в рік, демонстрували низькі відсотки по збору бавовни. Наприклад, за 1951 р. було зда-но державі сирцю лише 29.5 % від запланованого³³. Перерозподіл робітників на користь інших польових робіт приводив до низького темпу збирання бавовни, та часто до загибелі врожаю, навіть спеціально при-звані для збору врожаю робітники, в господарствах використовувалися на інших роботах³⁴.

В наступні роки ситуація не поліпшилася. Місцеві колгоспники всіяко не бажало брати участь в вирощенні бавовни. Наприклад в 1952 р., під час збору врожаю на поле вийшли лише 9 500 робочих, при запланованих 79 000 робітників.

Для поліпшення цієї ситуації, партійна організація області запропонувала на 1952 р. стабілізаційний план, який складався з 7 пунктів. Окрім практичних завдань, як то мобілізація автотранспорту, направлення в поміч колгоспникам 10 000 жителів міст, по недільну видачу грошей за зібрану бавовну, були й «ідеологізовані» рекомендації. Доведення, роз'яснення, направлення партійного активу в господарства, та найбільш кумедною була ініціатива надрукувати агітаційні листівки, та розкидати їх над полями області з літаків.

Всі ці труднощі привели до того, що починаючи з 1953 р. програма з вирощення бавовнику в степовій зоні України почала згортатися. Відновлення інтересу до цієї культури, на територіях України відбулося після 1991 року, коли після зникнення СРСР наша держава втратила доступ до Середньо Азійської сировини. Та лише кліматичні зміни 20-х. років ХХІ ст., (світове потепління збільшило середньо річну температуру, а розвинені лісонасадження не дозволяли проявлятися суховіям), дозволили зосереджено займатися бавовництвом в Україні.

Спираючись на вчення Т. Лисенко, за яким для людини нового устрою не існувало перешкод в будь-якій галузі народного господарства, партійні функціонери змусили керівництво степових господарств, розпочати експерименти по висадці цитрусових рослин. Якщо брати ідеальні кліматичні умови, то середньо річна температура дозволяла лимонам, мандаринам, та

апельсинам зростати на відкритих територіях степової України³⁵. Та не передбачені кліматичні не гаразди півдня, не допускали успішно вирощувати субтропічні культури у відкритому ґрунті. Така діяльність можлива лише при використанні «закритих ґрунтів», тобто штучно створених захисних споруд (лимонарії), за допомогою яких вдається нівелювати негативний вплив навколишнього середовища. Особливістю розростання в «закритих ґрунтах» полягає в тому, що така технологія доволі складна, та «потребує багато ручної праці, великих затрат на підтримання потрібного режиму, а продукція відзначається високою собівартістю»³⁶. Спираючись на завірення селекціонерів-лисенківців, про нові морозостійкі сорти цитрусових, в 1949 р. на землях колгоспів, на територіях лісництва та дерево розплідників Південної України. почали вирощувати ці культури. Разом з цим великі промислові підприємства даного регіону, повинні власним коштом збудувати лимонарії.

Запорізька обл. брала зобов'язання висадити, та доглянути за період 1949–1950 рр. 3200 саджанців цитрусових культур, з часом у кожному господарстві регіону повинна була з'явитися плантація субтропічних рослин. Та вже в середині 1950 р. почалися коригування за кількістю садовини, пов'язане з невиконанням господарств Грузинської РСР поставок посадкового матеріалу³⁷.

Не дивлячись на широку пропагандистку кампанію, керівництво господарств, та прості робітники не розуміли, навіщо займатися справою котра не мала подальшої перспективи розвитку. Обіцяних морозно тривких сортів цитрусових отримано не було, а звичайні лимони та мандарини в степу, з його мінливим кліматом не ростуть. Будівництво лимонаріїв, не являло собою важкого завдання. Викопати траншею розміром 30 м. х 2 м. х 2 м., та гарно її утеплити, не являло для господарств не розв'язаною задачею. Та вся робота. по розведенню субтропічних культур в степовій зоні України, почала гальмувати саме на підготовчій стадії.

Через не готові лимонарії, в першу зиму 1949 р. в Запорізькому агролісорозпліднику загинуло 50.1 % рослин, в Андронівськорму 66 % , Піщанське господарство 66 % , Молочанське 52 %³⁸. Тільки господарства Мелітопольського р-ну, через більш гарні природні умови, зберегли 90 % цитрусових. У річних звітах керівники господарств наголошували на не

³⁵ Середньорічна температура повітря в Мелітопольському р-ні Запорізької обл., складає +10, +12 °С. Найменша комфортна температура для про зростання апельсинів коливається в діапазоні +10, +15 °С.

³⁶ Вдовенко С. А., Гавриш І. Л., Полутін О. О. Субтропічні й рідкісні плодовоовочеві рослини. Вінниця. 2020. С. 9.

³⁷ ДАЗО. Ф. 3233. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 154.

³⁸ ДАЗО. Ф. 2175. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 171.

³³ ДАЗО. Ф. 3233. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 24.

³⁴ ДАЗО. Ф. 3233. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 154.

можливість встановити причини загибелі, та обіцяли на наступне зиму 1950 р., зробити все можливе для збереження залишків рослин.

Суворі умови зими 1950 р. (мороз в грудні, та січні сягав – 20 С° – 40 С°) дозволила господарствам, по «природним причинам» відмовитися від подальших робіт по розвитку цитрусових в степу. 1 грудня 1950 р. у звіті Запорізького агролісорозсадника вказано, що із 200 рослин залишилося лише 12 дерев лимонів, більшість з яких перебувають в дуже поганому стані. Для подальшого збереження, було прийнято рішення перенести горщики з деревами до житлового приміщення³⁹.

Не вдалі експерименти були проведені з розведенням в степу берези, та модрини. В цьому випадку, керівництво господарств признавало свою помилку з часом висадки до ґрунту завезених саджанців, але з рештою загибель не властивих до степової зони рослин, списувалося на важкі природні умови (висока температура влітку) та зараження рослин фузаріозом⁴⁰.

На фоні провальної практики з вирощення субтропічних рослин, розповсюдження дерев волоського горіху на Півдні України було доволі успішним. На 1955 р. було заплановано створення в Запорізькій обл., майже 200 горіхових садів⁴¹. Окрім садів, дерева волоського горіху висаджували в захисних лісосму-

гах, вздовж шосейних доріг. Вирощення на півдні України горіхових насаджень, викликала зрушення в інших галузях народного господарства країни. Високо калорійність, насиченість горіхів різними мікроелементами та йодом, забезпечила стабільний попит на горіхові плоди у харчовій та фармацевтичній галузі.

Роблячи підсумок, можна зазначити наступне. «Великий план» з перетворення степового ландшафту в культурний, в степовій зоні України, був виконаний частково. Відірваність постанов уряду від напрацювань практичної науки по степовому лісорозведенню, стали на заваді реалізації цих завдань. Переоцінка виробничих можливостей останньої ланки в цьому процесі, а саме можливість колгоспів, радгоспів, та степових лісництв наявними людськими ресурсами, виконати поставлені урядом завдання, не дозволила реалізувати цю сталінську візію повною мірою. Впевненість урядовців, про можливість такими силами виконати ці масштабні роботи, не знайшла підтвердження. Невідповідність отриманих результатів, від поставлених завдань, поставили перед наступним урядом М. Хрущова, питання про згортання робіт в степу. Разом із тим, незважаючи на часткову невдачу, за часів четвертої п'ятирічки, було проведено колосальний обсяг робіт з метою впливу на клімат. Висаджені за той період лісосмуги, та проведені вперше великі меліоративні роботи, стали основою для подальшого впливу на клімат Півдня України.

References

- Vdovenko S. A., Gavryts I. L., Polutin O. O. Subtropical and rare fruit and vegetable plants. Vinnytsia. 2020.
- Gorolo N. Construction of reservoirs of the Dnieper hydrocascade: social and economic aspects (50–70s of the 20th century). Zaporizhzhia. 2007
- Kovda V. The Great Plan of Nature Transformation. M., 1952.
- Koldanov V. Essays on the History of Soviet Forestry. M., 1954.
- Chepurda G. «The Great Plan of Nature Transformation» (1948 - 1965): Ukrainian dimension. Cherkasy. 2017.
- DAZO. F. 2175. Op. 1. Spr. 14.
- DAZO. F. 2175. Op. 1. Spr. 18.
- DAZO. F. 2175. Op. 2. Spr. 24.
- DAZO. F. 2175. Op. 3. Spr. 15.
- DAZO. F. 2175. Op. 1. Spr. 48.
- DAZO. F. 2175. Op. 1. Spr. 55.
- DAZO. F. 2175. Op. 1. Spr. 76.
- DAZO. F. 2175. Op. 1. Spr. 118.
- DAZO. F. 2175. Op. 1. Spr. 124.
- DAZO. F. 2742. Op. 1. Spr. 6.
- DAZO. F. 3233. Op. 1. Spr. 20.
- DAZO. F. 3233. Op. 1. Spr. 21.
- DAZO. F. 3233. Op. 1. Spr. 37.
- DAZO. F. 5223. Op. 1. Spr. 47.
- DAZO. F. 5223. Op. 1. Spr. 57.
- DAKhO. F. 2797. Op. 3. Spr. 13.
- DAKhO. F. 3512. Op. 1. Spr. 4.